

[1–2021]

history – theory – criticism

dějiny–teorie–kritika

[1-2021]

Fakulta
humanitních
studií UK

Faculty
of Humanities,
Charles University

Obsah | Contents

Editorial – Theoretically Informed History Writing and Present-Minded Questions	5
---	---

1. Studie a eseje | Studies and Essays

WILLIAM O'REILLY – The Risky Business of Migration. Interdisciplinary Approaches to Decision Making and Risk in the Study of Migration <i>Riskantní migrace: Interdisciplinární přístupy k rozhodování a rizikům ve studiu migrace</i>	11
--	----

RADMILA ŠVAŘIČKOVÁ SLABÁKOVÁ – Orální historie v druhém desetiletí 21. století: od reflexivity a komunity k extremitě a pandemii covidu-19 <i>Oral History in the Second Decade of the 21st Century: From Reflexivity and Community to Extremes and Covid-19 Pandemic</i>	37
---	----

LENKA HANOVSKÁ – Modernizace české filozofie na základě zvýznamnění pojmu osoby. Je personalismus Ferdinanda Pelikána a Karla Vorovky formou individualismu? <i>Modernisation of Czech Philosophy Based on Emphasising the Concept of Person: Is Ferdinand Pelikán's and Karel Vorovka's Personalism a Form of Individualism?</i>	59
---	----

JAN POTOČEK – Melancholie a sebevražda v díle Roberta Burtona <i>Melancholy and Suicide in the Work of Robert Burton</i>	84
--	----

2. Diskuse a rozepře | Discussions and Disputes

VERONIKA ČAPSKÁ – 'I feel like I am a hybrid myself'. An Interview with Professor Peter Burke (University of Cambridge) <i>„Sám se cítím jako hybrid“. Interview s profesorem Peterem Burkem (University of Cambridge)</i>	109
--	-----

MILENA BARTLOVÁ – Marshal Koněv and the Immaculate Virgin: Some Art-Historical Issues in the Czech Politics of Memory <i>Maršál Koněv a Panna Marie: Uměleckohistorický kontext české politiky paměti</i>	130
---	-----

3. Recenze a reflexe | Reviews and Reflections

PAVEL HIML – <i>Pozorovat, popsat, stvořit. Osvícenská policie a moderní stát 1770–1920</i> (Lukáš Fasora)	143
JAROSLAVA HOFFMANNOVÁ – <i>Jaroslav Werstadt (1888–1970). O minulosti pro přítomnost</i> (Tomáš Pánek)	146
MARTIN JEMELKA, JAKUB ŠTOFANÍK – <i>Víra a nevíra ve stínu továrních komínů: náboženský život průmyslového dělnictva v českých zemích (1918–1938)</i> (Tomáš Mašek)	150
ZDENĚK KÁRNÍK – <i>Na úsvitu dějin české sociální demokracie. Od prvopočátků hnutí k základním moderní politické strany (1844–1893)</i> (Tomáš Schejbal)	156
SARAH LEMMEN – <i>Tschechen auf Reisen. Repräsentationen der außereuropäischen Welt und nationale Identität in Ostmitteleuropa 1890–1938</i> (Filip Herza)	159
VÍT SCHMARC – <i>Země lyr a ocele. Subjekty, ideologie, modely, mýty a rituály v kultuře českého stalinismu</i> (Denisa Nečasová)	162
Editorial Note	167
Upozornění redakce	170

MARTIN JEMELKA, JAKUB ŠTOFANÍK,
***Víra a nevíra ve stínu továrních komínů:
náboženský život průmyslového dělnictva
v českých zemích (1918–1938),***

Praha 2020, Academia, 496 s.,

ISBN 978-80-200-3153-2

V přehršli monografií, které se věnují fenoménu náboženství z perspektivy elitních příslušníků církví a intelektuálů, kteří byli producenty dogmatizovaných forem zbožnosti, jež vtiskovaly skrze svá díla a učení běžným věřícím, působí kniha tematizující náboženské dějiny dělnictva z pohledu náboženské praxe osvěžujícím dojmem. Dosud relativně opomíjená oblast bádání, kterou představuje duchovní život neintelektuálních vrstev obyvatelstva, však postupně získává na významu, čehož důkazem může být i tato monografie. Důvodem onoho opomíjení snad není ani tak skutečnost, že by téma bylo pro badatele nezajímavé, nýbrž spíše metodologické překážky, které před ně z povahy věci klade. Přitom to byly po většinu dějin právě nevzdělané vrstvy, jejichž každodenní praxe vtiskovala faktickou podobu a náplň náboženským idejím. S příchodem industrializace se v Evropě diferencovala sociální struktura a vznikly vrstvy, které dříve v historii neměly jednoznačnou paralelu. Jednou z těchto nově utvořených sociálních skupin bylo průmyslové dělnictvo, jehož vztah k náboženství publikace na mnoha rovinách a v rozličných kontextech problematizuje a analyzuje. Z knihy přitom vyplývá, že se jednalo o skupinu, která byla vůči náboženské pluralitě v meziválečném období otevřenější než mnohé jiné sociální vrstvy. Tato kniha se rovněž snaží ukázat, že dělník nebyl jen pasivním příjemce duchovních obsahů, nýbrž byl schopen je spoluvytvářet a také se v nově vzniklé heterogenitě náboženského pole orientovat a volit mezi jednotlivými náboženskými proudy. Svou příslušnost k určité náboženské společnosti či komunitě považoval, byť byla třeba jen formální, za sociální kapitál a za součást své individuální i kolektivní identity. Autoři ve svém zkoumání nevynechávají ani rodiny dělníků, čímž definují předmět svého výzkumu jako tzv. dělnické milieu. Jednou z inspirací k tomuto širšímu pohledu pro ně byly práce Edwarda P. Thompsona, který se od zájmu o dělnickou každodennost přesunul až k výzkumu náboženské praxe dělnického prostředí v období raného metodismu.

Pestrost a působení náboženských společností byl jeden z pilířů meziválečného společenského, politického a každodenního života. Důležitá byla především flexibilita náboženských společností a strategie, jakými reagovaly na rostoucí

liberalizaci konfesních poměrů¹ a sílí konkurenci náboženských společností, ať už se jednalo o rozdíly mezi jednotlivými přístupy uvnitř jedné církve, které přerostly v oddělení a založení dvou svěbytných proudů religiozity, vycházejících ze stejných základů,² či o stále sílící vliv zahraniční misie, která sebou přinášela již od poslední třetiny 19. století větší konfesní diverzitu, ale zároveň znamenala i tříštění, či v neposlední řadě rovněž rostoucí vliv sekulárních ideologií představovaných spolky jako Volná myšlenka či zcela neortodoxní kombinaci vědy a náboženství ve formě spiritismu. Samotný pojem religiozity znamená pro autory především náboženskou praxi. Důraz je v monografii kladen na každodenně prožívané oblasti zbožnosti a promítnutí náboženských obsahů do života aktérů. Z tohoto důvodu zaujímá v publikaci poměrně značný prostor otázka sociální angažovanosti náboženských společností, jejich misijní a pastorační práce, vznik spolků a prospěšných společností pomáhajících válečným vdovám, sirotkům apod. V tomto ohledu u nás začalo nově působit několik náboženských společností (Armáda spásy). Jiné minoritní církve, jimž byl tento přístup blízký, své dřívější působení prohloubily. Celou knihou prostupuje snaha nevynechat a popsat i zdánlivě okrajové proudy religiozity a vyhnout se optice, která by byla zaměřena pouze na dominantní konfese. Tento interpretační postup vhodně zdůrazňuje zmíněnou pluralitu a diverzitu meziválečných náboženských kultur. Práce se rovněž vyjadřuje vůči některým zažitým schémátům ve vnímání dělnictva coby nejsilněji sekularizované vrstvy obyvatelstva. Dělnictvo z ní nevychází jako třída nejodcizenější a nábožensky nejindifferentnější, ale spíše coby hlavní nositel moderní náboženské proměny, která přinesla zájem o nové náboženské kultury a alternativní či substituční formy religiozity. V knize je celé téma zkoumáno na příkladu konkrétních měst, jelikož zkoumat fenomén dělnické religiozity v meziválečném Československu jako celek by bylo nad schopnosti dvou autorů. Schématem celé knihy a všech dílčích oddílů a kapitol je vždy nastínění dominantního tématu, uvedení do širšího celorepublikového kontextu a srovnání konkrétních měst či regionů: Kladna, Zlína, Ostravy a Jablonce nad Nisou. Značný metodologický problém představovala disproporce v množství dochovaného materiálu mezi lokalitami. Archivy nebyly vždy srovnatelně naplněny vhodným materiálem, a navíc subjektem výzkumu byly jedinci a kolektivy s rezervovaným přístupem k písemné kultuře, což o náboženství, jakožto v dané

- 1 Zde lze pro ilustraci zmínit spory uvnitř Českobratrské církve evangelické mezi neoortodoxním přístupem J. L. Hromádky a liberálním přístupem F. Žilky.
- 2 Případ Svobodné církve reformované, resp. v meziválečném období Jednoty českobratrské a církve reformované, která byla v meziválečném období součástí sloučené Českobratrské církve evangelické.

době již převážně privatizované oblasti života, platilo o to více. Existuje tedy málo pramenů primárních, kde by samotní aktéři nějak komentovali svůj náboženský život či přesvědčení. Proto byla nutná kombinace mikro a makroskopického přístupu. V knize jsou předmětem interpretace veřejně dostupná statistická data i zřídka se vyskytující ego-dokumenty samotných dělníků. Někde se autoři nevyhnuli interpretaci pastorační praxe z pohledu duchovních, ve které mohli zkoumat religiozitu dělnictva alespoň nepřímou.

Důležitým je pro knihu fenomén sekularizace, který autoři chápou komplexně a netrivializujícím způsobem. Vliv náboženství podle nich roste a upadá v každém socio-ekonomickém kontextu – preindustriálním, industriálním i postindustriálním. Nejedná se podle nich o nepřekonatelný zlom v lidských dějinách, nýbrž o popis konkrétní dějinné situace či kontextu, ve které se role náboženství ve společnosti nějak proměnila. Samotný význam oblasti náboženství ale byl – a stále je – v lidských společnostech nepopíratelný a náboženství je schopno se adaptovat stejně jako někdy dokáže sveřepě zachovávat kontinuitu svých praxí. Při popisu historie dělnické religiozity autoři často vycházeli z prací skotského sociologa a historika Hughu McLeoda, který se věnoval komparaci procesů sekularizace v Evropě od Francouzské revoluce až po první světovou válku v několika západoevropských zemích. V oblasti sociologie náboženství jim byla oporou práce Petera Bergera, zejména jeho teze o pluralizaci náboženské sféry v podmínkách modernity, kdy vedle sebe koexistovaly mnohé hodnotové systémy, přičemž tato koexistence přirozeně snižovala úroveň legitimacy každého partiálního systému. Jinak řečeno, žádná konkrétní víra si již v moderní společnosti nemůže činit nárok na monopol v oblasti legitimizace symbolického univerza vyššího řádu. Transcendentální rovina existence se stává problematickou a pole náboženské zkušenosti je chápáno jako otevřený prostor, kam mohou vstupovat stále noví aktéři, byť většinou přinášející jen tisíce variací na stále stejné odvěké schéma triády jedinec, společnost, spása. Autoři svou prací přirozeně navazují i na výzkumy týkající se sociologie náboženství v českém prostředí, které provedl Zdeněk R. Nešpor.

Knihu lze tedy jistě vnímat jako kritické zkoumání intenzity dopadů sekularizace v českých zemích na počátku 20. století a stereotypu dělníka jakožto symbolu odklonu od náboženských hodnot. V tomto smyslu kniha přináší řadu zajímavých postřehů. Mezi úředně bezkonfesijními dělníky byla například řada příslušníků neuznaných křesťanských sekt, což nebylo až dosud v odborném diskurzu příliš zdůrazňováno. Takoví dělníci úředně nepříslušeli k žádné církvi, ale rozhodně o nich nelze hovořit jako o lidech bez vyznání. Obdobně mohli jiní dělníci oficiálně příslušet k některé uznané církvi, avšak ze své příslušnosti nevyvozovali morální závazky a imperativy životní praxe nebo svoji církevní přísluš-

nost mohli aktivizovat jen příležitostně, v případě křtin, svateb, pohřbů apod. To všechno jsou konotace přínaležitosti k víře, které hrubá statistická data neodhalují, a autoři na ně proto také přehnaně nespolehají, byť se o ně z pochopitelných důvodů někdy opírají. Z jejich bádání nakonec jasně vysvítá, že hranice mezi aktivní a konvenční náboženskou příslušností byla propustnější a neformálnější, než bychom se mohli domnívat. Dělnictvo byla široce chápaná společenská skupina, která živě reagovala na výzvy poválečné náboženské revoluce a podílela se nejaktivněji na interkonfesijní mobilitě v meziválečném období. V tomto směru se autorům podařilo vykreslit neobyčejně heterogenní a konkurenční prostředí, které v této době panovalo mezi náboženskými společnostmi v Čechách. Propustnost lze nalézt i v případě hranic etnických a národnostních skupin. Konverze se stala prostředkem výrazné změny individuální i kolektivní identity skrze náboženství. Zmíněny jsou v knize i sílcí vlivy a kontakty zahraniční, především z USA či Velké Británie, ať již šlo o misijní působení nebo následné podporování českých odnoží evangelikálních církví. Dělnictvo ostatně rozlišovalo i mezi formami religiozity, které tyto náboženské kultury nabízely. Oceňovali přitom především komunitní formy činnosti sborů, kongregační uspořádání, kázání laiků a v neposlední řadě také živou, prakticky orientovanou religiozitu, která se nezadrhla u řešení subtilních teologických otázek. Navíc tyto církve podporovaly roztržení letitého spojení trůnu a oltáře, což byl v dělnickém prostředí široce přijímaný postoj. Limitem byl v dělnickém prostředí ve vztahu k těmto novým formám religiozity nepatrný zájem dělnických rodin o mimoškolní náboženské vzdělávání, které (například ve formě nedělních škol) bylo v mnoha nově působících církvích silným prostředkem evangelizace. Obecně však platilo, že čím kritičtější byly náboženské společnosti k establishmentu, kapitalismu a liberalismu, tím vstřícnější vůči nim bylo dělnické prostředí. Tradičním církvím ubíralo na atraktivitě právě jejich předchozí politické angažmá a s ním spojená formalizace náboženské praxe. Pro dělníky byl také důležitý postoj církví k sociálním a národnostním otázkám, což do jisté míry určilo i interpretační rámec celé knihy, jímž je korelace socio-profesní, národnostní a konfesní identity. Doba mezi světovými válkami byla rovněž vrcholem spolkové činnosti v Čechách. Spolky byly i ony oficiálně nepovolené církve, které často proselyty z dělnického prostředí přitahovaly. Rostla obliba tělovýchovných organizací, které se neuzavíraly před konzumním způsobem trávení volného času a akcentovaly osobní prožitky před kolektivní sounáležitostí. Paralelou by v církevních a náboženských dějinách mohl být odvrát od masových lidových církví k menším náboženským společnostem. Náboženské společnosti si již také nemohly uzurpovat monopol na vzdělání, jako tomu bylo po celá staletí. Průmyslová města představovala národnostně, třídně i konfesně heterogenní struktury a svého způsobu sociální la-

boratoře. V těchto laboratořích přitom stejně aktivně jako světské korporace působily i náboženské organizace, které často bývají považovány za neprogresivní, pokroku se bránící typy institucí. V tomto ohledu ale publikace přesvědčí čtenáře o opaku. Relaci konfesní, národní a sociální identity však bylo třeba v meziválečném období harmonizovat. O sváření těchto typů identit vypovídají události jako oslavy svatováclavského milénia v roce 1929 nebo různorodé každoroční oslavy Husova upálení.

Kvalifikovaně autoři pracují s dobovým kontextem a poučeně vykládají ekleziologické transformace v období první republiky. Pracují i s marginálními církvemi a opravdu se snaží postihnout celé náboženské pole, o čemž svědčí i vědomí rozdílů mezi jednotlivými duchovními proudy, které zdůrazňují. Publikace například úspěšně polemizuje s tvrzením, že evangelictví bylo typické pro městské střední vrstvy, úřednictvo a učitelstvo. Prostředím, ve kterém uspěly ony nově zorganizované náboženské skupiny, bylo totiž právě dělnické milieu. Meziválečné interkonfesijní soupeření popisují na základě modelů náboženského trhu. V dělnickém prostředí se dařilo především charismatickým duchovním a zapáleným evangelizátorům, kteří byli schopni oslovit dělníky na osobní úrovni. Důležitou zkušeností a zlomovým bodem byla pro celou společnost první světová válka. Děni na frontách obecně nesvědčilo veřejné zbožnosti a naopak nahrávalo méně formálním, osobnějším projevům víry. Došlo tak k proměně tradiční náboženské praxe. Autoři však pracují s méně akcentovanou představou, že kataklyzma první světové války nepřineslo pouze hromadný odklon a nedůvěru vůči institucionalizovaným formám náboženství, ale že jeho možným důsledkem naopak mohlo být silnější přimknutí k některým projevům osobní zbožnosti a duchovní praxe. Kniha netriviálně problematizuje některá zavedená schémata, která se používají ve výzkumu meziválečné religiozity a jež jsou občas až trochu nekriticky přejímána a opakována. Některé čtenáře může jistě překvapit hledisko, které zdůrazňuje, že obětmi poválečného revolučního nábožensky motivovaného násilí často byli katoličtí kněží. Tímto obrácením perspektivy, které poukazuje na konfesní nezátíženost autorů, je čtenář osvobozen od prizmatu vnímání katolictví coby kompromitované církevní tradice, která si zadala s někdejšími politickými utiskovateli. Publikace se soustavně věnuje problematice pastorače průmyslového dělníka, který měl ambivalentní vztah k náboženským společnostem vtělen do samých základů vlastní identity. Ve snaze přiblížit se životním podmínkám dělnictva a pomoci jim vyjít z materiální a duchovní bída navíc musely církve soupeřit s ideologiemi liberalismu, socialismu a nacionalismu, které byly v té době dominantní. Z výzkumu následně vyplývá, že na přepsání konfesní mapy po roce 1921 se dělnictvo podílelo silněji než jiné skupiny, jelikož v předválečných letech se tak často ke konverzím či opuštění církve neuchylovalo. Protože

průmysloví dělníci ve velkých městech byli neusazení a odcizení, byla pro ně konverze cestou, jak najít určité zakotvení. Autoři však neopomíjejí ani proměnu role duchovního ve velkoměstě, který se také musel adaptovat na nové podmínky pastorační práce. V meziválečném období vzniklo mnoho nových vazeb, vztahů a funkcí, které dříve náboženství nezastávalo. Stavěly se nové kostely, objevila se konkurence, interkonfesijní soupeření a boj o prestiž, a také propojení průmyslu a obchodu s náboženstvím. Církev však samozřejmě dále zastávala i tradiční funkce poskytovatele svátostí. Některé moderní výzvy, například otázka zvýšeného zájmu o kremaci, ale stavěla mnoho náboženských společností před otázku, jak se k takovému způsobu ukončení života, který byl sice hygienický a moderní, ale zároveň odporoval tradici, postavit. Důležité téma v knize představuje školní výuka náboženství. Obecně školství směřovalo k laicizaci. S touto tendencí se také objevila laická, humanistická morálka, která konkurovala morálce tradiční náboženské. V oblasti katecheze a pastorače dělnických vrstev sehrála každopádně výuka náboženství zásadní úlohu. Charakteristický byl v dělnickém prostředí také nárůst domácích bohoslužeb. Prolínání domova, práce a sakrálního prostoru přispělo ke zdůraznění rozdílů mezi osobní, veřejnou a profesní zbožností. Osobní zbožnost je ale těžké zkoumat prostřednictvím sociologických nástrojů. Proto kniha v tomto ohledu neposkytne čtenáři zcela dokonalý vhled do „duše dělníka“, což jistě ani nebylo jejím původním účelem. Poskytne mu však dostatek širších souvislostí a zajímavý vhled do oblastí, které jsou s ústředním tématem svázané. Nevyhýbá se ani religiozitě žen a fenoménu generačních rozdílů v pojímání religiozity. Odlišnosti se projevovaly například u fenoménu poutí, kdy mladší generace postupně začaly přicházet o kontemplativní složku této aktivity. Jednou z ústředních linek, které kniha sleduje, je otázka sociální. Reakce na ni stran výchovy a vzdělávání kléru, redefinice úlohy charity v nových podmínkách kapitalistické společnosti a soustava vztahů mezi náboženskými a profesními či odborovými spolky, zabírá poslední čtvrtinu knihy. Je tomu tak především proto, že sociální angažovanost byla pro průmyslové dělníky jedním z rozhodujících kritérií v případě, že se rozhodly nějak manipulovat se svou církevní příslušností.

Celkově kniha vyniká značnou citlivostí, s jakou autoři k tématu přistupují, širší použitých prostředků, jakými nelehké téma zkoumají, a v neposlední řadě také interpretační bohatostí a vynalézavostí. Díky těmto charakteristikám nakonec prezentuje nebanální polemický závěr, že dělnictvo ani zdaleka nebylo tak sekularizovanou třídou, jak se tradičně mínilo a její vztah k náboženství je třeba dále problematizovat.

Tomáš Mašek

Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy